

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477.4)''18'':323.9

О.П. Григоренко

ЗЕМСЬКИЙ Ю.С. ПОЛЬСЬКА, РОСІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ЕЛІТИ В ЗМАГАННЯХ ЗА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ СЕРЕДИНИ ХІХ ст. – Хмельницький, 2011. – 350 с., іл.

Історія українського національно-культурного відродження ХІХ ст. на теперішній час є, здавалося б, достатньо вивченою проблематикою нашого минулого. Українські історики, починаючи із В. Антоновича, котрий особисто був причетним до процесів відродженського руху в Україні середини-другої половини ХІХ ст., а згодом – істориків-вихованців школи М. Грушевського, приділили чимало уваги дослідженню українського національно-культурного життя нового часу. Особливого піднесення набуло вивчення вказаної тематики в історіографії незалежної України. Це, зокрема, праці С. Єкельчика, Л. Іванової, А. Катренка, А. Коцура, В. Кравченка, В. Сарбея, С. Світленка, Н. Щербак та ін. Отже, суспільно-політичні процеси в Україні ХІХ ст. є достатньо вивченими, проте, як з'ясується, ця проблематика може отримати нове звучання та навіть, певною мірою, набути інтригуючого змісту за умови розгляду подій нашої історії в контексті загальноєвропейських процесів, що відбувалися того ж часу. Саме в такій концептуальній парадигмі написана монографія Юрія Земського «Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст.».

Ю. Земський досліджує український національний рух ХІХ ст. як один із етапів процесу модерного українського націєтворення. Причому він розглядає діяльність українських націєтворців (власне, діяльність української національної еліти) крізь призму конкурентної боротьби із польським та російським національно-політичними проектами. Тобто, на відміну від традиційного погляду, що панує в нашій історіографії, розглядаючи зазвичай лише дуалізм протистояння українського руху із російською самодержавною владою, у монографії Ю. Земського український національний рух постає складовою загальноєвропейських націєтворчих процесів. Дослідник досить рельєфно вплітає українське національно-культурне відродження у контекст європейських подій формування модерних націй та становлення національних держав.

Назагал у монографії йдеться про прагнення польської, російської та української еліт поширити на теренах Правобережжя серед українського люду національне самоусвідомлення. Природно, що українська еліта

прагнула надати українському простолюду (щонайперше селянам) усвідомлення власної національної ідентичності, опираючись на рідне мовно-культурне середовище, а також плекаючи українські політично-правові традиції. Натомість польська та російська еліти впливали на національні почуття українців, переслідуючи власні національні інтереси, вони вдавалися до націєтворчих практик як до технології з метою вибудови своїх національно-політичних проєктів. Поляки прагнули заручитися підтримкою, аби відродити польську державу в кордонах Речі Посполитої, а відтак розглядали українців Правобережжя одним із народів (разом із білорусами та литовцями) польської політичної нації. Росіяни, в свою чергу, прагнули ідеологічно закріпити свої територіальні завоювання, а тому утверджували міф про так звану велику російську націю як триєдиність «велико-, мало- та білороського племен»

Вже у передмові, Ю. Земський розкриває зміст національно-культурних подій, що відбувалися в Українському Правобережжі середини XIX ст. на тлі європейського націєтворчого процесу. Він зображує тогочасне коло проблем інтелектуального пошуку європейської суспільно-політичної думки, а також відстежує проникнення ідей націєтворення із Західної Європи в Україну.

У першому розділі розглядається процес змін, що відбувалися в суспільній свідомості росіян впродовж 50-х-60-хрр. XIX ст. За документальними джерелами Ю. Земський показує як змінювалися політичні настрої в Російській імперії під впливом поразки у Кримській 1853-56 рр. війні, трансформуючись від ура-патріотичних до високо самокритичних, від консервативного псевдопатріотизму до ліберальних захоплень ідеями докорінного реформування політичної системи імперії. Ю. Земський переконливо доводить, що на короткий час у Російській імперії сформувалося справжнє громадянське середовище, яке успішно вимагало від влади демократичних реформ. Водночас центральна влада – самодержавство – за своєю організаційною природою прагнула будь-що самозберегтися, а отже, втративши авторитет та впливовість серед освіченої громадськості, вимушено заграла з нею, поступаючись жорсткістю цензури, реабілітацією політичних ув'язнених (кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників польського повстання 1831 р.), дозволяючи появу нових видань тощо. Водночас паралельно з цими поступками відбувався пошук нових важелів впливу на підданих, йшов пошук засобів повернення незаперечного авторитету царату. Зрештою, основним інструментом було використано міжнаціональні протиріччя.

У процесі потужної активізації громадськості Російської імперії досить швидко з'ясувалося, що серед неї є прихильники цілком протилежних векторів поступу, і саме на цих протиріччях влада імперії вибудувала свою тактику дій. Ю. Земський документально продемонстрував як успішно імперсько-консервативні сили царату скористалися, зокрема, національними протиріччями поляків та українців в Українському Правобережжі,

аби розпалити серед росіян національні ревнощі та імперські амбіції. Підпорядкована владі публіцистика культивувала в свідомості росіян тотожність розуміння понять «вітчизна» та «імперія», а відтак боротьбу за недоторканість завоювань Російської імперії було прирівнено до високих почуттів патріотизму. Водночас усіх, хто не поділяв таких псевдопатріотичних переконань було тавровано ворогами вітчизни-імперії.

У другому розділі Ю. Земський, аналізуючи особливості структури польської спільноти, що мешкала в Українському Правобережжі, змістовно пояснює внутрішню слабкість польського національного руху в Україні та розкриває закономірності причин поразки Січневого (1863 р.) повстання. Особливо цінними у монографії є документальні знахідки дослідника, що розкривають низинний, місцевий рівень стосунків поміж польською чиншовою шляхтою та українським селянством. Адже саме ці стосунки, зрештою й визначили підсумки повстання.

Найбільш важливим результатом третього розділу є з'ясована Ю. Земським європейськість змісту українського національного проекту, що реалізувався представниками української національної еліти в середині XIX ст. Українська громада вільних, політично самодостатніх, економічно незалежних, освічених селян – а саме такої мети прагнули досягти своєю діяльністю українські націєтворці – цілком узгоджувалася з ідеєю громадянського суспільства, що формувалося того ж часу в Західній Європі.

Окремого відзначення заслуговує ряд відкриттів автора монографії. Так, співставивши зміст листа Ф. Тютчева (щодо доцільності заходів у боротьбі з нелегальними виданнями О. Герцена) із змістом засідань Західного Комітету, опублікованих на початку XX ст. істориком Є. Середоніним, Ю. Земський розкрив мету та технологію підтримки самодержавством ряду прихильних до себе і водночас формально буцім-то вільних видань (с. 82-87). Важливим є також акцентування уваги на постаті Петра Долгорукова, російського аристократа та дисидента, котрий подібно та одночасно із О. Герценом викривав у своєму зарубіжному виданні «Будущность» ганебні сторони російської імперської дійсності і водночас відстоював право українців, разом із поляками, на власне національне самовизначення аж до політичної незалежності (с. 64-65).

Надзвичайно цінними евристичними знахідками є прокламаційні твори, в тому числі й поетичні, в яких українське селянство заохочувалося підтримати польське повстання (с. 157-166). Водночас Ю. Земський розкрив механізм організації імперською владою так званих селянських варт – загонів самозахисту українських селян. Попри те, що російська заангажована публіцистика середини XIX ст. активно пропагувала селянську антипольську варту в Україні як стихійний самоініціативний рух, насправді її організація була досить детально продумана та перебувала під повним контролем російських чиновників на місцях (с. 166-168).

Важливими є також коментарі Ю.Земського в поясненні таких уже давно ніби-то досліджених явищ, як обставини виникнення та заборони не-

дільних шкіл (с. 215-222, 224), активізація створення парафіяльних шкіл на початку 60-х рр. XIX ст. (с. 222-227), проблеми щодо так званої української школи в польській літературі (с. 146-151), щодо балагульського (с. 141-146), пуристського (с. 211-213) та хлопоманського (с. 213-215) рухів в Україні, щодо полеміки на сторінках часопису «Основа» (с. 230-234, 241-245) та проукраїнських публікацій на сторінках «Колокола» О. Герцена (с. 62-63, 272, 274), щодо неопублічних листів П. Куліша та М. Костомарова (с. 279-280) тощо.

У контексті розгляду українського націєтворчого процесу в конкуренції із польськими та російськими націєтворчими зусиллями, нового змісту набули такі документи, як «Відгук із Києва» – відкритий лист Київського осередку хлопоманів (с. 260-261, 275, 281-282), «Лист Харківської громади до Галицької молоді» (с. 258-259), праця П. Куліша «Українофілам» (с. 286-289). Тож, досліджуючи вже навіть відомі питання, а тим більше збагачуючи джерельну базу відкриттям нових документів, Ю. Земський привносить особисте їхнє висвітлення, а також робить узагальнення та висновки, що відзначаються науковою новизною. Не дивно, що вказана монографія набула вже певного розголосу поза межами України. Зокрема, відомий французький дослідник Даніель Бовуа, презентуючи у Москві 6 грудня 2011 р. свою монографію «Гордиев узел Российской империи» (що стала своєрідним поєднанням трьох його раніше написаних книг щодо польсько-російських стосунків у Правобережній Україні, відомих нашим читачам в українському перекладі)¹, наприкінці презентаційної розмови, у контексті рекомендацій російському читачеві літератури із проблематики XIX надзвичайно прихильно відгукнувся про монографію Юрія Земського – див.: Треугольник раздоров: Польша-Россия-Украина Публичная беседа «Полит.ру».

Примітки

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа. – К.: ИНТЕЛ, 1996. – 415 с; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; [перекл. на українську Зої Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Даніель Бовуа; [з фанц. перекл. Зоя Борисюк]. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.